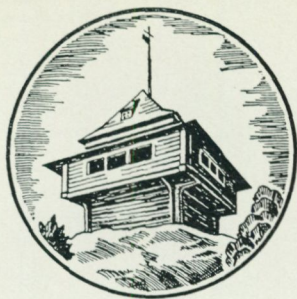

FATABUREN 1969

fataburen

Nordiska museets och Skansens årsbok 1969

FATABUREN

NORDISKA MUSEETS OCH
SKANSENS ÅRSBOK

1969

Redaktion: Gösta Berg · Sam Owen Jansson · Skans Torsten Nilsson ·
Christian Axel-Nilsson
Redigerad av Ernst-Folke Lindberg
Layout: Torsten Stääf
Tryck: Tryckeribolaget Ivar Hægström AB 1969

Pärmens färgbild: Frieriet. Oljemålning av Knut Ekwall. Nordiska museet.

Äktenskapets ingående enligt äldre rätt

På intet område av den mänskliga sammanlevnaden torde traditionen i så hög grad ha bevarat sin makt över sinnena, som när det gäller formerna för äktenskapets ingående och därmed förknippade riter och seder. Låt oss ta ett exempel! Om man i en frågesporttävlan ställde frågan, vad som är eller en gång varit meningen med den ännu levande seden, att brud och brudgum, då de lämnar bröllopsfesten, av gästerna överöses med risgryn, skulle svaret utan tvivel bli: »Vet inte.» Naturligt nog då den ursprungliga innebörden av detta bruk för länge sedan glömts bort. Trots att risgryn inte är en inhemsk svensk produkt, behöver man inte tveka om att sedvänjan har sina rötter i en hednisk fruktbarhetsrit, omtalad redan i de fornindiska Vedasångerna. Man kastade markens frukter på de nygifta för att därigenom befordra deras fruktsamhet.

Ingående av ett äktenskap är ju numera vad formerna beträffar en enkel sak. Det räcker med en enda akt: kyrklig eller borgerlig vigsel; inte ens lysning är längre nödvändig. Enligt landskapslagarna, som vad vårt land beträffar är de äldsta källorna på detta område, var ingående av ett äktenskap en invecklad procedur, som innefattade ett flertal rättshandlingar. Då landskapslagarna upptecknades på

1200- och 1300-talen, var Sverige ett kristnat land. Eftersom bildning och boklig lärdom främst var representerade inom kyrkan, var det naturligt, att dess representanter fick ett stort inflytande vid lagarnas tillkomst. Det är belysande för den svenska rätts-traditionens konservatism, att hedniska sedvänjor trots detta bevarades och delvis fortlevde genom århundraden. Det är därför möjligt att med bortseende från de kristna inslagen rekonstruera formerna för äktenskapets ingående sådana de fordom varit inte endast i Sverige utan också hos andra germanska folk.

I det forngermanska samhället var avslutande av ett äktenskap alls icke en privatangelägenhet mellan mannen och kvinnan, det var ett ekonomiskt avtal mellan tvenne ätter. Kvinnan var omyndig och hennes talan fördes av hennes giftoman, i regel hennes far eller också annan nära anförvant. Mannen förde sin egen talan men var också han beroende av sina fränder. Kvinnans samtycke till förbindelsen var inte nödvändigt för dess rättsgiltighet, hon kunde bortgiftas t. o. m. mot sin vilja. Det var giftomannen, som bestämde över hennes framtida öde.

De viktigaste rättsakterna var: *fästningen* (trolovningen), *giftermålet* – varmed avses brudens överlämnande

till brudgummen genom giftomannen – samt *sängledningen*, brudparets gemensamma sänggående i vittnens närvaro. (Med *vigsel* avses i det följande den kyrkliga akten).

Det första den giftaslystne unge mannen hade att göra var att till flicskans giftoman framföra sitt frieri. Kunde giftomannen och friaren komma överens, ägde den förstnämnde att utsätta dag för *fästningsstämman*, det i lag föreskrivna ögille, där den högtidliga trolovnningen ägde rum. Dit skulle som *fastar* (vittnen) inbjudas de närmaste fränderna från ömse håll. De ägde att övervaka, att allt tillgick i laga former. Fästningen bekräftades genom att mannen och kvinnan räckte varandra handen. Handslaget var ett viktigt led i ceremonien, jämförligt med namnunderskriften i ett modernt köpeavtal.

På fästningsstämman skulle fästmannen nämna de *fästegåvor*, som han var villig att giva dels till giftomannen, dels till flickans närmaste fränder. Så snart fästningen bekräftats genom handslag, var fästmannen skyldig att infria sina utfästelser till fränderna, till giftomannen dock först sedan äktenskapet fullbordats genom att brud och brudgum kommit, som det heter, »på bolster och lakan», dvs. genom sängledningen.

Fästegåvan till giftomannen, även kallad *vängåva*, *mund*, är utan tvivel att uppfatta som rester av den köpskillning, som brudgummen en gång haft att erlægga för sin brud. Den var i fråga om storleken lagstadgad och grundläggande för äktenskapets rättsgiltighet. Endast den kvinna, som bortgivits »med mund och med måle», var lagligen gift och barnen arvsbe-

rättigade. »Måle» syftar på den giftermålsformel, som giftomannen ägde att förestäva. Redan tidigt kom emellertid fästegåvan att överlämnas till bruden i stället för till giftomannen. Den utgjorde hustruns enskilda egendom, som hon i händelse av boskifte ägde att ta undan och behålla.

Bland fästegåvorna tilldrar sig *ringen* särskilt intresse, detta med tanke på den roll den sedermera kommit att spela. I våra dagar har ju förlovnings- eller vigselringen endast en symbolisk innebörd och uppfattas som en underpant på den äktenskapliga kärleken och troheten. Från begynnelsen har den säkerligen haft en mera materiell karaktär och utgjort en del av köpskillningen för bruden. Det är att märka, att det ursprungligen endast var bruden, som fick en ring, utbyte av ringar mellan man och kvinna tillhör en senare tid. Genom den katolska kyrkan, i vars vigselformulär ingick prästens välsignelse av den ring mannen gav kvinnan, vann sedvänjan allmän spridning och fanns mot slutet av medeltiden över hela den germaniska världen. Från den katolska kyrkan upptog den lutherska bruket med vigselring.

På fästningsstämman avtalades också mellan giftomannen och fästmannen den *medgift*, *hemföljd*, som flickan skulle medföra från fädernehemmet. Ännu är det ju sed i vårt land, att bruden skall ha en större eller mindre hemgift, utstyrsel, med sig till det nya hemmet. Denna hemgift är de sista resterna av den medeltida, lagstadgade medgiften. I medgiften skulle under alla förhållanden ingå en bolster, därutöver fick man taga vad som fanns, allt efter råd och lägenhet:

1. Fästmön mot-
tager en ring i
en trolovningsscen
i Olaus Magnus
arbete *Historia
om de nordiska
folken*, utgiven i
Rom 1555.

jord, guld och silver, trälar och dryckeshorn. I Stockholm var det mot slutet av medeltiden inom det burgna borgerskapet vanligt, att flickan fick en gård, en tomt eller liknande i medgift.

Medgiften var liksom fästegåvan hustruns enskilda egendom. Hon hade emellertid inte fri förfoganderätt över den. Den förvaltades av mannen och fick endast i yttersta nöd avyttras. Om makarna avled barnlösa, återgick den till hustruns släkt.

Gåva kräver *gengåva*. Sverige var ett jordbrukande land. Det var därför naturligt, att ingenting skattades så högt som den jord flickan kunde medföra i boet. Kom hon från ett burget hem och i medgift fick jord till ett visst värde, hade hon rätt att av fästmannen få en gengåva. I denna ingick en kappa av utländsk tillverkning, vilket innebar, att den skulle vara av finare kvalitet än de grövre tyger, som framställdes inom landet. Kappan

hade enligt gammal tradition bland de germanska folken också en symbolisk innebörd. Då mannen svepte hustrun i brudgumskappan, var det ett yttre tecken på det förmynderskap och det beskydd, som han hädanefter skulle utöva gentemot henne.

Landskapslagarnas bestämmelser om formerna för ingående av trolovning upptogs i de allmänna landslagarna, Magnus Erikssons landslag från omkring 1350 och Kristofers landslag från år 1442, samt i stadslagen från omkring 1350, och var i princip gällande, tills 1734 års lag trädde i kraft. Handslag och gåvor omtalas dock inte i dessa rättskällor som villkor för trolovningens giltighet men att de ansetts självklara framgår av domböckerna. Gåvor som villkor för en i laga former ingången trolovning nämns i 1571 års kyrkoordning. Först i 1686 års kyrkolag förklaras trolovningen som giltig även utan gåvor.

Eftersom kvinnan genom trolovn-
ningen var lagligen fäst vid mannen
betraktades hon som hans laggifta
hustru. Bland svensk allmoge var det
långt fram i nya tiden vanligt, att
mannen och kvinnan efter trolovning-
en flyttade samman och levde som
man och hustru. Barn födda i en dylik
förbindelse var också juridiskt likställ-
da med barn inom äktenskapet och
hade rätt till arv.

Bestämmelsen att barn avlat under
trolovning skulle betraktas som äkta,
har – med anor från tidig medeltid –
varit i svensk lag gällande ända till
år 1915, då rättsreglerna om dessa s. k.
ofullkomnade äktenskap utmönstra-
des. Denna lagändring innebar i själva
verket en försämring i kvinnans och
barnets rättsliga ställning.

Då fästningen i medeltidsrätten
kunde få karaktären av ett låt vara
ofullbordat äktenskap, kunde den inte
brytas lika lätt som en förlovning i
våra dagar. Enligt en bestämmelse i
svensk landskapsrätt, som har sin
motsvarighet i sydgermanska folkrät-
ter från 700-talet, måste den som ville
bryta avtalet uppfylla tre villkor:
flickan måste lämna tillbaka fästegå-
van och övriga fästmansskänker, böta
tre marker (som gick till den förför-
delade parten) samt genom en tolv-
mannaed svära, att hon visste varken
last eller lyte hos mannen eller hans
ätt lika litet nu som då han bad om
henne och fäste henne till hustru.
Samma lag gällde för mannen: ville
han inte hålla fast vid trolovningen,
hade han förverkat fästmansskänker
och fästningsgåva och skulle därut-
över böta tre marker. Den starka
släktkänslan gjorde, att en bruten tro-
lovning uppfattades som en förolämp-

ning mot hela den ätt den förskjutna
parten tillhörde.

En första ansats till en friare och
mindre beroende ställning för kvinnan
är en säkerligen sen bestämmelse i
landskapsrätten, att hon hade rätt att
saklöst bryta en trolovning, om hon
själv inte varit närvarande på fäst-
ningsstämman eller om hon, då fäst-
ningen ingicks, ännu inte nått mogen
ålder, 12 eller 15 år, olika i olika
landsändar. Rättsregeln, som torde ha
tillkommit genom kyrkligt inflytande,
visar, dels att flickans närvaro vid
fästningsstämman, så avgörande för
hela hennes framtida liv, från början
inte ansetts nödvändig, dels att barn-
förlovningar under medeltiden varit
vanliga bland svensk allmoge.

Höll båda parterna fast vid det
genom fästningen ingångna avtalet,
kunde fästmannen börja rusta till
bröllop. Ty med bröllop menade man
bröllopfesten, som ägde rum i man-
nens hem. Men dessförinnan skulle
den högtidliga akt, *giftermålet*, äga
rum, vid vilken giftomannen överläm-
nade bruden till hennes make. Gifter-
målet försiggick i brudens hem i sam-
band med ett i lag stadgat dryckes-
gille, »gitarölet», och utgjorde själva
höjdpunkten i bröllopsceremonielet.
Den var vad vi med modern termi-
nologi skulle kalla en borgerlig vigsel
– utan biträde av vare sig präst eller
kyrka.

Sedan brudgummen med sitt följe
kommit till fästekvinnans gård för att
hämta sin brud, lyste giftomannen
högtidligen frid över gården och mel-
lan värd och gäster utväxlades ömse-
sidig lejd: gästerna måste förbinda sig
att under sitt uppehåll på gården inte
kränka dess frid, och husbonden å sin

sida tillförsäkrade dem hus- och hemfrid. I utbyte måste brudgummen och hans svenner lämna ifrån sig vapen och sadlar, som av bonden på gården förvarades under lås, så länge festen pågick. Denna senare bestämmelse är utan tvivel att uppfatta som ett led i de skyddsåtgärder, som ansågs nödvändiga för att förekomma brudrov.

När gästerna bänkat sig och en första bägare tömts, tog den egentliga akten sin början. Brudgummen äskade ljud och uppmanade giftomannen att förrätta giftermålet. »Då skall bruden gå i brudsätet med sina närmaste fränders orlov», heter det. Brudens ledande till brudsätet – med förkärlek skildrat i folkvisorna – har säkerligen liksom hennes ledande till den äkta sängen en gång haft en hedniskt-rituell innebörd. Så länge bruden satt på brudbänken, »det heliga sätet», var hon skyddad av en förhöjd frid. Dråp å henne skulle bestraffas med den väldiga bötessumman av 200 marker, fem gånger så stor som enkel dråpsbot. I böterna ingick gottgörelse för ofödd son och ofödd dotter, de s. k. önskebarnen, som brudgummen genom att förlora sin brud gått miste om.

Sedan bruden alltså tagit plats i »det heliga sätet», överlämnade giftomannen henne till brudgummen genom uttalande av Upplandslagens i dess fornsvenska avfattning klangfulla giftermålsformel. I sin äldsta avfattning torde formeln haft följande lydelse:

Jag giver dig min dotter,
dig till heder och till husfru
och till halv säng,
till lås och till nycklar
och till laga treding

och till allt det han äger
i lösöre
och förvärva kan
och till all den rätt,
som är uppländsk lag.

Varje ord i formeln är meningsfyllt. Den ger i sin helhet uttryck åt den ekonomiska, allmänt rättsliga och sociala ställning, som genom giftermålet tillkom kvinnan. Orden »till heder och till husfru», »till lås och till nycklar» syftar på kvinnans husfrudöme, den aktade, inflytelserika och ansvarsfulla ställning som härskarinna över hemmets gods och dyrbarheter – utåt symboliserat genom nyckelknippan – som hädanefter var den unga brudens.

Att kvinnan gifte sig till halv säng innebar, att den äkta sängen inte fick besudlas genom trohetsbrott. Äldre germanska, också svenska, lagar visar en anmärkningsvärd tolerans gentemot mannens utomäktenskapliga förbindelser – samtidigt som en obönhörlig trohet fordrades från kvinnans sida – men den äkta sängen torde hos germanerna liksom hos romarna ha betraktats som sakrosankt.

Med »laga treding» menas kvinnans giftorätt i boet, som bestod av tredjedelen av den gemensamma lösegheden, såväl den mannen ägde vid äktenskapets ingående som den han sedermera kunde förvärva. I den fasta egendom, som mannen förfogade över före giftermålet, ägde hustrun inte någon giftorätt, liksom omvänt mannen inte hade någon del i hustruns jordegendom. Härvidlag fanns inte någon egendomsgemenskap makarna emellan.

Sedan giftomannen uttalat sin formel och därigenom överantvarat bruden till brudgummen, var denna

del av ceremonien avslutad. Husbonden ägde att före uppbrottet lämna tillbaka sadlar och vapen och därvid tömdes ännu en dryck, »vapendrycken»; därefter var gästerna redo att rida bort från brudens hem.

Härmed begynte *brudfärden*, brudens överförande från det gamla till det nya hemmet. Brudfärden har sedan urminnes tider hos folk av skilda stammar tillmätts den allra största betydelse och varit förbunden med allehanda riter och magi. Ordet bröllop, brudlopp, har utan tvivel en gång betecknat just brudfärden.

I vårt glest befolkade land var brudfärden farofylld, och att brudföljet var beväpnat var en självklar sak. Ingenstädes i äldre germanska lagar torde brudfärden vara så levande skildrad som i Dalalagen:

Nu är bröllopsöl bryggt
och mannen tillreder sin brudfärd.
Den förste är brudgummen,
den andra bruden,
den tredje brudfrämman,
den fjärde är redomannen,
den femte, den sjätte
och den sjunde
äro brudsvennerna.
De äro alla heliga personer.
Om någon missfirmar dem
under denna färd
genom sår eller strid eller dråp,
skola böterna vara dubbelt så höga
som annars.
De som rida bruden till mötes
skola hava vårdnad om henne
mot all skada,
till dess hon kommer hem
och på lakan och bolster,
då har bruden kommit
i sin mans vårdnad.

Den situation, som lagrummet förutsätter, är den, att bröllopsmåltiden

i brudgummens hem står redo: »bröllopsöl är bryggt» och bruden har överlämnats till brudgummen. I det ridande brudföljet finner vi förutom brudgum, brud och brudsvenner brudfrämman och redomannen. Brudfrämman skulle klä bruden och stå henne bi. Redomannen torde avse den person, som hade ansvaret för bröllopsmåltiden och som utan tvivel också var brudgummens ombud. Alla dessa sju kallas »heliga», fridlysta personer.

Brudsvennerna ålägg det i första hand att vaka över brudens säkerhet. De hade ansvaret för henne till dess hon kom i säng med sin man, »på lakan och bolster». Då var det han som hade vårdnaden och ansvaret för henne.

Sedan denna serie rättshandlingar fullbordats och brudföljet lyckligen kommit fram till mannens hem, där bröllopfesten firades i glädjens och överdådets tecken, kunde man tänka sig, att alla formaliteter iakttagits och att äktenskapet var i laga former ingånget. Så var emellertid ingalunda fallet. Ännu återstod den inte minst betydelsefulla akten, *sängledningen*.

Enligt lagens bud skulle bröllopfesten avslutas med att brud och brudgum »uppenbarligen», dvs. i vittnens närvaro, gick i säng samman. Att de nygifta på detta sätt i bröllopgästernas närvaro intog den äkta sängen var enligt forna tiders begrepp inte något som helst stötande. Det bör emellertid understrykas, att akten endast var *symbolisk*. Då täcket slogs samman över brud och brudgum – en symbolik, som dock inte omtalas i svensk medeltidsrätt men väl i andra

2. Bröllopet i Kana var ett av de svenska bonads-målarnas populäraste motiv. Framställningen av den bibliska berättelsen skedde alltid så att våra egna bröllopsseder avspeglades. Bonad på väv från Södra Unnaryds socken i Småland 1774. Nord. mus. 170 830.

källor – var äktenskapet fullbordat inför lagen.

De juridiska verkningarna av sängledningen var följande: kvinnan fick giftorätt i boet samt rätt till morgongåva; mannen var skyldig att till giftomannen överlämna den på fästningsstämman utlovade vängåvan; mannen blev hustruns målsman, vilket innebär, att han vid tinget ägde att både söka och svara för henne; han övertog förvaltningen av den gemensamma egendomen liksom av hustruns enskilda tillgångar. Som man ser var det de mest vittgående rättsverkningar, som inträdde genom den betydelsefulla akten.

De svenska landskapslagarna omtalar icke någon ceremoni i samband med sänggåendet. De nämner endast det juridiskt betydelsefulla, nämligen

att brudparet i vittnens närvaro kommit »på bolster och lakan». Att en ceremoni, som bestod i att brudparet under mer eller mindre högtidliga former av bröllopgästerna leddes till brudsängen, fanns redan vid denna tid, framgår emellertid av en legend från omkring år 1300. Det omtalas där, att den heliga Cecilia »leddes till brudsäng och åtföljdes av allsköns lek och sång».

Men den anpassningsförmåga, som var utmärkande för de kristna missionärerna, tog de upp sådana bruk, som inte direkt stred emot kyrkans lära, och omformade dem i kristen anda. Så förfor man inte bara i Sverige utan också i andra europeiska länder med sängledningen. Den hedniska riten blev en kristen ceremoni, kallad *benedictio thalami*, välsignelse

3. Den katolska kyrkan förvandlade den förkristliga sängledningsceremonien till en kristen välsignelseakt. Här bestänker en biskop brudsängen med vigvatten. Tyskt träsnitt från 1400-talet.

av brudsängen. Den förrättades av en präst och kom att spela en stor roll i ritualen. Men väl att märka: det fanns en djupgående skillnad mellan den världsliga och den kyrkliga sängledningen. Medan den förra var en handling med vittgående juridiska verkningar, blev den kyrkliga akten endast en ceremoni, en välsignelseakt, som enligt kyrkans egen lära inte hade några som helst vare sig civil- eller kyrkorättsliga konsekvenser.

Från den katolska kyrkan övertog de lutherska handböckerna sängledningen. De sista resterna av denna ceremoni, som i engelska ritual också vad ordalydelsen beträffar kan följas tillbaka till omkring år 900, stod kvar

i det svenska vigselformuläret till år 1942, då »välsignelsen av brudahuset» togs bort. Den mer än tusenåriga traditionen hade överlevat också reformationens omvälvningar.

I fråga om den världsliga sängledningen hade emellertid i de allmänna landslagarna och i stadslagen en viktig lagändring företagits. Jämte det gemensamma sänggåendet fordrades för äktenskapets rättsverkningar, att brudparet tillbringat en natt tillsammans. Sedan bruden lyckligen kommit till det nya hemmet, »skall hon i säng gånga med bonden sin; då de hava natt sammanlegat, då är han hennes rätte målsman» etc., heter det.

Rättsregeln kom att innebära ett tillmötesgående av den katolska kyrkans krav. Enligt kanonisk rätt var nämligen makarnas köttsliga förening, *copula carnalis*, jämte det ingångna avtalet ett oundgängligt villkor för ett sant äktenskap. Sängledningen förklarade härigenom sin symboliska innebörd, vilket speglas i senare språkbruk: sängledningen kom att identifieras med »sängalaget» (*copula carnalis*).

Efter denna lagändring kunde man vänta sig, att sängledningen spelat ut sin roll i folkets liv. Så blev det emellertid icke. Först och främst fordrades ju vittnen på att brud och brudgum verkligen gått i säng samman. Det visade sig också, att den folkliga sedvänjan utan någon direkt förankring i den skrivna lagen kom att fortleva genom sekler. Som ett exempel kan nämnas, att förf. till dessa rader för några år sedan sammanträffade med en person, vilken som pojke – år 1917 – tillsammans med andra bröllopsgäster varit med om att leda brud-

paret i säng. Ännu ett bevis på hur en rättssymbolisk sedvänja kan leva kvar genom århundraden långt efter det människorna glömt bort den verkliga innebörden i handlingen!

Att sängledningen som folklig sedvänja kom att fortleva beror sannolikt på två orsaker: den ena är att den kyrkliga välsignelseakten verkade konserverande, den andra är att akten i så hög grad tilltalade känslan och fantasien. Genom berättande källor vet vi, att brudparet leddes till brudsängen med ett överflöd av ljus under sång och strängospel. Oklara föreställningar om det gamla bruket tycks ha föresvävat Erik Axel Karlfeldt, då han i sin vackra dikt »Ljusstöperskan» talar om ljusnekten, som lyser en mö i säng.

Så var då ungmön, sedan alla lagens bud uppfyllts, bortgiven mannen »till heder och till husfru». Den enda rättshandling, som återstod, var överlämnandet av morgongåvan. För äktenskapets rättsgiltighet var den emellertid i motsats till vängåvan utan betydelse. Morgongåvan skulle utfästas på fästningsstämman och »lysas» på bröllopskvällen men var inte förvärvat, förrän äktenskapet var fullbordat genom att brudparet kommit »på en bolster och under ett lakan».

»Nu skall bonden dagen efter bröllopet hedra sin brud och giva henne morgongåva», heter det. Detta lagbud ger uttryck åt det för morgongåvan karakteristiska, nämligen att den skulle ges av brudgummen till bruden dagen efter bröllopet. Den var en hedersgåva men alls icke frivillig utan även i fråga om storleken lagstadgad. Den har sannolikt ursprungligen varit ett pris för kvinnans jungfrudom. Senare

kom morgongåvan att överlämnas också till änkor, som gifte om sig, dock endast under förutsättning att de levat ett ärbart liv under sitt änkestånd, föreställningar som ännu i 1734 års lag ej helt försvunnit.

Morgongåvan var hustruns enskilda egendom, som förvaltades av mannen, så länge han levde, och utbetalades först vid hans död. Den var avsedd som änkeförsörjning, en uppgift som den kunde fylla endast beträffande de välsituerade. Den omtalas i germanska lagar redan under 500-talet och kvarstod i svensk rätt ända till år 1920.

Omvälvningen på äktenskapsrättens område kom i vårt land genom Sveriges kristnande. Gentemot den folkliga rättsuppfattning, som kommer till uttryck i de äldsta skikten av landskapslagarna, ställde den internationella katolska kyrkan sina på den kanoniska rätten grundade regler. Äktenskapet var ett sakrament av Gud instiftat och i princip oupplösligt. »Så äro de icke mera tu utan ett kött. Vad Gud har sammanfogat må människan icke åtskilja», har det ännu i modern tid (enligt den gamla bibelöversättningen) hetat i den svenska evangeliska kyrkans vigselformulär. Dessa ord, som är hämtade ur Matteusevangeliet, återger en med kanonisk rätt helt överensstämmande uppfattning.

Det centrala i kyrkans kamp för sina intressen var undanträngandet av det gamla germanska giftermålet och dess ersättande med vigseln, föregången av lysning. Vigseln skulle förgå i kyrkan i högtidliga former och förrättas av en präst i församlingens närvaro. Lekmannatrolovningen, senare kallad »bondafästningen», sågs

med obliida ögon av kyrkan, som menade att trolovningen skulle utföras av en präst.

Vad kvinnan beträffar fordrade kyrkan också hennes samtycke till äktenskapet. Från mannens sida krävdes samma trohetsplikt som från kvinnans. Alla äktenskapsmål skulle läggas under kyrkans domvärjo, inte endast upplösning av trolovning och äktenskap utan också äktenskapsbrott och andra lägersmål. Karakteristiskt för kyrkans rätt är också äktenskapshinder i s. k. förbjudna led.

Det var ett vittomfattande program från kyrkoledningens sida, som det – ofta under inbördes meningsskiljaktigheter – tagit århundraden att successivt utforma. Vid tiden för landskapslagarnas tillkomst torde det dock i stort sett ha förelegat fullbordat och ute på kontinenten hade genom kyrkans inflytande de gamla germanska formerna för äktenskapets ingående sönderfallit, även om de inte helt försvunnit.

Annorlunda förhöll det sig i vårt avlägsna och sent kristnade land. Att den maktmedvetna katolska medeltidskyrkan inte skulle lämna de hedniska rättssederna orörda är från dess utgångspunkter självklart. Men lika naturligt var det att allmogen i det längsta skulle kämpa för att behålla fäderneärvda seder. Härav följde en spänning mellan världslig och kyrklig rätt, som kom att sätta sin prägel på utvecklingen århundraden framåt.

Omvandlingsprocessen på äktenskapsrättens område medförde visserligen, att det gamla fasta systemet vittrade sönder, men denna förändring skedde i vårt land först långsamt och dröjande. Reformationen satte

härvidlag anmärkningsvärt grunda spår i utvecklingen. Belysande för de äldre formernas fasta förankring i bondesamhället är, att det skulle dröja mer än ett halvt årtusende, innan detta sönderfall nådde sin slutliga fullbordan. Det skedde genom 1734 års lag, då vigseln föregången av lysning också av den världsliga rätten erkändes som den enda lagliga formen för ingående av ett äktenskap.

Den enda av de svenska landskapslagarna, som gör vigseln obligatorisk, är Östgötalagen, vilken också förklarar, att giftermålet inte längre är nödvändigt. Men samtidigt framgår av lagen, att den nya seden, vigseln, inte fick undantränga den äldre folkliga sedvänjan: äktenskapets borgerliga rättsverkningar var fortfarande knutna till det gemensamma sänggåendet, och vigseln blev härigenom tämligen betydelselös enligt världslig rätt. Den seger, som kyrkan vunnit genom Östgötalagens föreskrifter om vigseln, fick inte heller någon genomgripande verkan. Det visade sig i de allmänna landslagarna och i stadslagen, som visserligen anbefaller vigseln men inte gör den obligatorisk. Som redan nämnts, knöts i dessa yngre medeltidslagar de rättsliga verkningarna av äktenskapet till brudparets första natt tillsammans.

Enligt den katolska kyrkans ritual bestod vigseln av två akter, den ena ägde rum framför kyrkodörren, den andra inne i kyrkan. Det var ursprungligen endast den sistnämnda akten, som var utpräglad kyrklig och innefattade brudmässa och välsignelse av de nyförmälda. Den var och förblev en ren välsignelseakt.

Annorlunda förhöll det sig med akten framför kyrkodörren. Det var den som övertog det gamla germanska giftermålets funktioner, och den var trots prästens närvaro en borgerlig stadfästelseakt.

Hur vigseln gick till i vårt land på landskapslagarnas tid vet vi mycket litet om, då så gamla ritual inte är bevarade. I bl. a. franska ritual, det äldsta från omkring år 1000, kan man emellertid följa, hur det borgerliga giftermålet i etapper omvandlas till en kyrklig akt. Det är till att börja med icke prästen utan fränderna, som ger bort bruden till brudgummen. Prästens roll inskränker sig till att välsigna denna handling. Först i ritual från omkring 1300 handlar prästen som den kyrkans tjänare han är av egen maktfullkomlighet och överlämnar själv bruden till brudgummen.

Rester av den äldre uppfattningen finner man i ett lagrum i Östgötalagen. Enligt detta tillkom rätten att ge bort bruden inte prästen utan fortfarande giftomannen. Som bekräftelse på att han överlätit sin rätt på prästen skulle giftomannen själv vara närvarande vid vigseln. Vigde prästen utan giftomannens samtycke, var han hemfallen åt höga böter.

Det centrala momentet i akten framför kyrkodörren var enligt kyrkans lära brudgummens och brudens ömsesidiga förklaring, att han/hon av fri vilja önskade taga den andra parten till sin hustru/ähta man. Detta ömsesidiga samtycke, konsensusförklaringen, var enligt kanonisk rätt nödvändig för ett rätt äktenskap. Upplandslagens av giftomannen uttalade formel: »Jag giver dig min dot-

ter» var vad bruden beträffar utbytt mot de ord hon själv uttalar: »Jag tager dig till min ähta man i Herrens namn.» (Akten försiggick i sin helhet på latin). Bruden *gives* inte längre till brudgummen, hon är – i varje fall enligt ritualen – en självständigt handlande person, och hennes eget samtycke är nödvändigt vid äktenskapets avslutande.

Efter konsensusförklaringen följde prästens välsignelse av ringen. Brudgummen fattade ringen och prästen förde hans hand på så sätt, att ringen kom att placeras på brudens fingrar, först på tummen, därefter på pek-fingret och slutligen på långfingret, där den stannade. Prästen uttalade härvid i tur och ordning orden: »i Fadersn – Sonens – och den Helige Andes namn». I utländska ritual förekommer emellertid en annan ordning, så att den slutliga placeringen blev på det finger, som vi kallar ringfingret.

Denna ordning föreskrivs också i den första evangeliska handboken av år 1529 och finns kvar ännu i handboken av 1693 men är sedermera försvunnen. Enligt senare ritual skulle ringen – såsom ännu är sed – sättas direkt på ringfingret. Det ansågs att från detta finger gick en åder direkt till hjärtat. Sedan prästen välsignat brudparet, var akten framför kyrkodörren avslutad, och prästen förde brudpar och brudfölje in i kyrkan, där brudmässa och välsignelse av bruden följde.

På det viktiga laterankonciliet i Rom 1215 påbjöds, att vigseln skulle föregås av *lysning*, och också den svenska kyrkoprovinsen ålades att ställa sig detta beslut till efterrättelse.

Avsikten med lysningen var att förhindra dels s. k. hemliga äktenskap, dels äktenskap i förbjudna led. Alla äktenskap utan föregående lysning betraktades efter 1215 som hemliga, även om de förrättats av en präst. Påbudet riktade sig även mot det germanska giftermålet, som ju var en alltigenom borgerlig rättsakt.

Äktenskapshinder i förbjudna led uppkom genom köttslig eller andlig skyldskap (släktskap) och grundade sig på kanonisk rätt. Köttslig skyldskap ansågs tidigare föreligga, om mannen och kvinnan var besläktade intill sjunde led, men begränsades på det nämnda konciliet till fjärde. Härvid tillämpades den kanoniska släktskapsberäkningen, enligt vilken det första ledet utgjordes av syskon, det andra av kusiner etc.

Andlig skyldskap ansågs uppkomma mellan dem som biträdde vid dop och konfirmation, exempelvis mellan den döpte och faddrarna, mellan faddrarna inbördes etc. Det i svensk historia mest kända exemplet på äktenskapshinder genom andlig skyldskap föreligger från år 1305, då hertig Valdemar lät skilja sig från sin gemål, Torgils Knutssons dotter. Äktenskapet skulle enligt kyrkans rätt vara olagligt, eftersom Torgils varit Valdemars gudfar. Detta var emellertid endast en förevändning, den verkliga orsaken var politisk och sammanhängande med Torgils Knutssons fall och kort därefter följande avrättning.

Alla rättsregler om andlig skyldskap avskaffades i Sverige i 1571 års kyrkoordning.

Ett flertal av de svenska landskapslagarna innehåller föreskrifter om lysning. Mest upplysande är Upplands-

lagen, där det heter: »Nu vilja man och kvinna sammanvigas; de skola säga till sin sockenpräst. Prästen skall tre söndagar i kyrkodörren kungöra, att dessa hjon äro fästa enligt landets (dvs. landskapets) lag och de vilja efter kyrkans rätt sammanvigas. Om någon kommer inom den lysningstiden, som känner något hinder i detta mål genom frändskap (dvs. köttslig skyldskap) eller andlig skyldskap eller att han eller hon varit fäst vid någon annan, eller ock om någon känner någon annan sak, som kan hindra hjonelag, då får prästen ej sammanviga dem, förrän detta mål är prövat.» Prästen ålåg det att rannsaka efter äktenskapshinder. Om lysning försumrades, hotades inte endast han utan också fästfolket av stränga straff.

Som man ser har de medeltida formerna för lysningen i huvudsak bevarat sig genom tiderna.

Beträffande formerna för äktenskapets ingående medförde reformationen inga större förändringar. Vigselritualet var visserligen avfattat på svenska språket men utgjorde i väsentliga delar endast en översättning från medeltidens latinska formulär. Vigseln var fortfarande uppdelad i två akter, en framför kyrkodörren och en inne i kyrkan. Först i 1614 års handbok förlades akten i dess helhet till kyrkorummet, och den utformning vigseln här fick har i stort sett bevarats.

I fråga om äktenskapets innebörd hade emellertid reformatörerna en uppfattning, som skilde sig från den katolska. Äktenskapet betraktades inte längre som ett sakrament och kunde under huvudsakligen två förutsättningar upplösas, dels på grund av äktenskapsbrott, dels på grund av en-

dera partens förlöpande. Dessa två villkor för skilsmässa kvarstod i 1734 års lag.

Också under katolsk tid hade äktenskapsbrott godtagits som anledning till skillnad till säng och säte men ledde ej till äktenskapets upplösning. Ingendera av parterna – alltså inte heller den oskyldiga – hade rätt till omgifte, så länge den andra befann sig i livet. Skilsmässomål lydde under andlig domstol ända fram till 1734 års lag, då de överfördes till de världsliga myndigheterna.

Den lutherska kyrkans uppfattning av äktenskapet framgår av Västerås ordinantia av år 1527. Det heter där, att om någon lägrar sin lagfästa hustru (dvs. fästekvinna), så är det ett sant äktenskap inför Gud även utan vigsel. Trolovning utan »sängalag» erkändes inte i ordinantian som ett äktenskap och naturligtvis inte heller »sängalag» utan trolovning.

Kyrkoordningen av år 1571 upprepar ordinantians bestämmelser och utvecklar närmare kyrkans lära om äktenskapet. Dess utförliga föreskrifter om trolovningen måste för att bli begripliga ses mot den historiska bakgrunden. Enligt den katolska kyrkans lära var akten framför kyrkodörren en trolovning. I själva verket var den samtidigt en vigsel. Det var ett betraktelsesätt, som med de utländska ritualen införts till Sverige och som var främmande för svenska seder. Det accepterades endast i ringa utsträckning, och trolovning och vigsel fortlevde i vårt land som två skilda handlingar. Även om den katolska kyrkan sannolikt helst såg, att trolovningen uppsköts, tills fästfolket kom framför kyrkodörren, godtog den dock en tro-

lovning, som ingåtts tidigare, förutsett att den förrättats av en präst.

Den katolska kyrkans uppfattning, att akten framför kyrkodörren var en trolovning, övertogs av den lutherska och sätter sin prägel på kyrkoordningens föreskrifter. Som »laga fästning» erkänner kyrkan endast den som förrättats av en präst, helst framför kyrkodörren, men också en tidigare ingången trolovning godtog. Lekmannatrolovningen, »bondafästningen», som skett med gåvor och i närvaro av vittnen och som följts av »sängalag», erkändes av kyrkoordningen som »gill och rätt inför Gud ändock laga fästning och vigning icke haver efterföljt».

Lekmannatrolovningen – som dock var den i landslagen föreskrivna – ogillas av kyrkoordningen, om den inte följts av »sängalag». Motivering- en lyder, att »mycken tvivelsmål och tråta pläga uppkomma av de fästningar, som bönder göra», ofta »uti ölsmål och aftonsnack».

Eftersom en redan ingången »bondafästning» (utan »sängalag») ogillades av kyrkan, är det fullt konsekvent, att kyrkoordningen föreskriver, att den inte fick utgöra något hinder för en »laga fästning», som en präst bör utföra. Har däremot »laga fästning», dvs. »prästafästning» ingåtts i hemmet, innan brudparet kommer till kyrkodörren, »skola de där ingalunda fästas på nytt, såsom en stor osed mångenstädes haver varit, allenast må prästen hava en förmaning till brud och brudgum» och »minna om de ord, som till förene uti fästningen talat voro».

På riksdagen i Nyköping 1612 erkände emellertid prästeståndet lek-

mannatrolovningen som laglig men anbefaller trolovning i kyrkan i församlingens närvaro. Trots alla ansträngningar från kyrkans sida lyckades den aldrig helt i sina försök att lägga fästningen under prästernas kontroll.

Ser man tillbaka på förhållandena under medeltiden, finner man, att den kyrkliga fästningen överhuvud taget inte omnämns i de medeltida lagarna. Tvärtom nödgas Upplandslagens kyrkobalk i bestämmelserna om lysning som laglig erkänna den fästning, som ingåtts enligt »landets lag», dvs. lekmannatrolovningen (jfr citatet ovan s. 20). I den skånska stadsrätten (som dock bör hänföras till dansk rätt) från 1200-talets första halvsekel finns det en föreskrift, att fästningen skall ingås i närvaro av en präst, men att han skulle förrätta trolovningen sägs inte och avses säkerligen inte heller.

Hur pass vanlig »prästa-fästningen» efter reformationen var under 1500- och 1600-talen lär inte med säkerhet kunna fastställas. Eftersom kyrkans krav på kyrklig trolovning stod i strid mot den gällande landslagen, som endast talar om fästning genom giftoman, är det förklarligt, att »prästa-fästningen» hade svårt att göra sig gällande. Bestämmelserna i kyrkoordningen av år 1571 angående trolovningen är ägnade att belysa motsättningen mellan kyrklig och världslig rätt och den allmänna osäkerhet, för att inte säga förvirring, som vid denna tid var förhärskande i fråga om formerna för äktenskapets ingående.

Men också vigseln hade svårt att slå igenom. Medeltiden igenom klagade kurian över att svenskarna ingick äktenskap på barbariskt sätt utan kyr-

kans välsignelse. På grund av källmaterialets torftighet är det svårt att avgöra, hur pass vanlig vigseln var under medeltiden. Att den iaktogs av kungliga personer, av aristokratien och utan tvivel också av det högre borgerskapet, säger ingenting om förhållandena i de djupa folkleden.

Tydligt är dock att vigseln, alltersom tiden gick, i allt större utsträckning accepterades. Att kyrkans ordning för äktenskapets ingående inte i högre grad förmådde hävda sig berodde naturligtvis på att vigseln inte var påbjuden i Kristofers landslag, som i princip var gällande, till dess 1734 års lag trädde i kraft.

Enligt landslagens ålderdomliga, i huvudsak på landskapsrätten grundade bestämmelser, ingicks äktenskapet fortfarande genom fästning och giftermål, båda akterna förrättade av giftomannen. Kyrkans mål var ju att genom vigseln undantränga framför allt det gammalgermanska giftermålet. Icke desto mindre kvarlevde giftermålet i varje fall sporadiskt som en särskild akt ända in på 1700-talet. Stundom sammansmälte dock trolovning och giftermål till en akt.

I fråga om de borgerliga rättsverkningarna var vigseln allttjämt betydelslös. Här gällde landslagens bestämmelse om brudparets första natt tillsammans. Då vigseln genom 1734 års lag blev avgörande för mannens målsmanskap ömsesidiga giftorätt i boet, kunde man väl tro, att detta åldriga lagbud för länge sedan var en död paragraf, mogen att utan debatt utmönstras. Så var dock ingalunda fallet. Lagkommissionen, som förberedde den nya lagen, uttalar ännu år 1689 i sitt

förslag till giftermålsbalk, att mannen är hustruns målsman, då de hava natt sammanlegat. Först i förslaget av år 1690 heter det, att då man och hustru vigda äro, då är han hennes målsman.

Men i Svea hovrätts år 1690 avfattade utlåtande över detta sistnämnda förslag gav man uttryck åt starka betänkligheter gentemot denna lagändring. »Kongl. rätten» (dvs. hovrätten) uttalade som dess »oförgräplige mening, att i detta mål vore säkare att bliva vid förra lagen (dvs. landslagen), som förmår, att mannen intet bliver hustruns målsman, förrän de hava natt sammanlegat».

In i det sista, då lagkommissionens förslag debatterades på 1731 års riksdag, gjorde Petter Abrahamsson – känd som utgivare och kommentator av landslagen – ett visserligen icke framgångsrikt försök att få den omstridda paragrafen återförd till landslagens formulering.

Det var först genom 1734 års lag, som rättsregeln om brudparets första natt tillsammans blev juridiskt betydelselös. Och det var först sedan den världsliga lagen helt och fullt accepterat den kyrkliga vigseln som den enda rättsgiltiga formen för äktenskaps ingående, som kyrkan utgick som den definitiva segraren i kampen mot ättensamhällets gammalgermanska rättsbruk.

Anm. Eftersom ovanstående framställning endast avser att ange huvuddragen i utvecklingen, har en viss generalisering varit oundviklig. Då fullständiga källhänvisningar skulle ta en oproportionerligt stor del av det begränsade utrymmet i anspråk, har förf. ansett det mest ändamålsenligt att helt avstå därifrån. Den intresserade hänvisas till förf:s avhandling »Jag giver dig min dotter», del I (Rättshistoriskt bibliotek, bd 8, 1965); ytterligare källhänvisningar kommer att lämnas i den ännu inte fullbordade del II av samma arbete.

SUMMARY

Contracting marriage according to early law

According to the Swedish provincial laws which are the oldest sources in this field in Sweden, to contract a marriage was a complicated process. The marriage was a financial agreement concluded between two families. The woman

was legally incompetent and her guardian, as a rule her father, appeared on behalf of her. The principal legal procedures were: the betrothal, the marriage and the conducting to the bed. The betrothal took place at the betrothal meet-

ing, where the fiancé promised the presents he was willing to give to the bride's relatives, in the first place the friendship's gift to the guardian, because without this the agreement was not legally binding. The guardian on the other hand had to mention the dowry, marriageportion, which the bride was to contribute. At the marriage which took place in the bride's home, the guardian handed over the bride to the bridegroom reading an ancient formula which started as follows: "I give you my daughter." The wedding dinner took place in the bridegroom's home and here the conducting to the bed took place. The latter ceremony consisted in the married couple occupying the marriage bed in the presence of witnesses. It was not until after this ceremony—note that it was only symbolic—that the marriage was legally concluded and not until this moment did financial and other legal consequences enter into force. However, according to more recent legal sources the ceremony of occupying the bed lost its symbolic character more and more and was replaced by the condition that the married couple should have spent a night together. On the day after the wedding the husband had to honour his bride by giving her a gift in the morning, which although settled by law did not have any importance for the legality of the marriage.

In Sweden the conversion of the country to Christianity brought about a revolution in the field of marriage. The Catholic church introduced its rules

based on the canon law, rules which were contrary to the older popular conception of the law. The marriage was a sacrament, in principle indissoluble. The primary task of the Church was to abolish the Teutonic marriage and to replace it by the marriage ceremony officiated by a clergyman and preceded by the publishing of the banns. As far as the woman was concerned the church also put as a condition her consent to the marriage. The church also demanded the vow of fidelity from the husband—in pagan times adultery only meant that the woman had been unfaithful. All lawsuits concerning marriages were settled by the jurisdiction of the church. However, in Sweden which was converted to Christianity rather late, the church could only enforce its conditions slowly and with difficulty. As the country-people struggled as long as possible to preserve the customs they had inherited from the society in which the family played a predominant part, this brought about a state of tension between secular and ecclesiastical law which characterized the development for several centuries. In this respect the Reformation did not leave any traces of importance. According to secular law the first night the married couple spent together was decisive for the legal effects of the marriage until the law of 1734 came into force. It was not until this law that the marriage ceremony became the only legal way of contracting a marriage according to secular as well as ecclesiastical law.